

Moxichehra MUXAMMADIYEVA,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti
E-mail: muhammadiyevamohichexra@gmail.com

ToshDO'TAU professori, f.f.d. M.Abdullayeva taqrizi asosida

HUDHUD OBRAZINING POETIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Hudhud obrazining shakllanish genezisi ilmiy jihatdan o'rganilgan. Uning badiiy adabiyotdagi o'rni, shuningdek, biologik xususiyatlari yoritib berilgan. Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr", Gulshahriyning "Mantiq ut-tayr", Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr", Mavlono Xo'ja Qozi Payvandi Rizoyni "Qush tili", Salohiyning "Gul va Bulbul", Nishotiyni "Qushlar munozarasi", Omon Matjonning "Qush yo'li" asarlaridagi Hudhud obrazining tasviri qiyosiy tahlil etilgan. Hudhud obrazining badiiy adabiyotda shakllanishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: Tayr qissalari, Hudhud, popishak, pir, solik, Qur'on, qush obrazi, tahlil, poetik talqin.

ПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ХУДХУД

Аннотация

В данной статье научно изучается генезис образа Хухуда. Объясняется его место в художественной литературе, а также биологические особенности. Образ Хухуда в произведениях «Мантик ут-тайр» Фаридулдина Аттар, «Мантик ут-тайр» Гульшахри, «Лисаон ут-тайр» Алишера Навои, «Язык птицы» Мауляны Ходжи Казии Пайванди Резаи, «Цветок и соловей» Салахи, «Разговор птиц» Нишоти, «Путь птицы» А. мон Матьян сравнительно проанализированы. Формирование образа Хухуда в художественной литературе имеет научное обоснование.

Ключевые слова: История о птицах, Хухуд, попишак, пир, налог, Коран, образ птицы, анализ, поэтическая интерпретация.

POETIC ANALYSIS OF THE IMAGE OF HUDHUD

Annotation

This article scientifically studies the genesis of the image of Huhud. Its place in fiction is explained, as well as its biological features. The image of Huhud in the works "Mantik ut-tair" by Fariduddin Attar, "Mantik ut-tair" by Gulshahri, "Lison ut-tair" by Alisher Navoi, "The Language of the Bird" by Maulana Khoja Kazi Paywandi Rezai, "The Flower and the Nightingale" by Salahi, "The Conversation of the Birds" by Nishoti, "The Way of the Bird" by A. mon Matyan comparatively analyzed. The formation of the image of Huhud in fiction has a scientific basis.

Key words: Story of birds, Huhud, popishak, feast, tax, Koran, image of a bird, analysis, poetic interpretation.

Kirish. Qushlar obrazining adabiyotga kirib kelishi uzoq asrlarga borib taqaladi. Ularning adabiyotdagi dastlabki tasvirlari yunon va rim mifologiyasida uchraydi. Keyingi asrlar davomida qushlar obrazi tasavvufiy, psixologik va falsafiy ma'no kasb etib bordi va adabiyotda faol qo'llanila boshlandi. HUDHUD (popishak) obrazining adabiyotga kirib kelishi Qur'oni karimning "Naml" surasiga borib taqaladi. Ushbu surada payg'ambarlardan Muso, Solih, Lut alayhissalomlar zikr qilinadi. Xususan, Dovud va Sulaymon payg'ambarlar haqida batafsil to'xtalib o'tiladi. Sulaymon alayhissalom Alloh taoloning payg'ambari bo'lishi bilan birga, jamiyki ins-u jin va parranda-yu darranda olamiga podshoh qilingani to'g'risida hikoya qilinadi. Unda Hudhud qushining Sulaymon alayhissalom va Sab'a o'lkasi malikasi Bilqis o'rtasidagi vositachiligi keltirib o'tilgan. Suraning 20-27 oyatlarida [Naml, 27:20-27]. Hudhud Sulaymon alayhissalomga Yaman mamlakatidagi Sab'a shahrida Bilqis degan malika hukmronlik qilishini, uning katta taxti borligi turkiy va forsiy adabiyotda Hudhud aqli va zehni qush ramzi sifatida tasvirlana boshlandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hudhud obrazi haqida navoiyshunoslikda N.Komilov "Hudhud – pir timsoli bo'lsa, o'ttiz qush solik muriddar timsolidir. Attor va Navoiy tasvirlangan yetti vodiy esa solik ruhining yetti tovlanuvchi manzarasi – Ilohga vosil bo'lish bosqichlari, ma'rifat zinalarini bildirib keladi" [Najmiddin Komilov, 1996], – degan fikrlarni bildirib o'tadi. Shuningdek, Zuhra Mamadaliyeva o'z tadqiqotida: "Hudhud qushlarni Simurg' sari boshqarar ekan, dostonidagi voqealar rivoji davomida uning komil yo'l boshlovchi ekanligi namoyon bo'ladi. U qushlarning oddiy savollariga, masalan, g'ozning "Suv menga makon, demak men pokman, shunday ekan, menga Simurg' nimaga kerak?" degan mazmundagi bergan savoliga chuqur falsafiy mushohada bilan yakunlanadigan dunyoning bir tomchi

svuga arzimastligi haqidagi rivoyat bilan javob beradi" [Zuhra Mamadaliyeva, 2011], – degan mulohazalarni bildirsa, Shafot Hasanova "Mavlono Xoja Qozi Payvandi Rizoyni "Qush tili" dostoni va uning qiyosiy-tekstologik tadqiqi" nomli nomzodlik dissertatsiyasida "Rizoyni Hudhudning tashqi qiyofasini ta'riflab uni ishbilarmon, harakatchan zohiran jozibali botinan orif, vahdoniyat sirlarini o'zlashtirgan, fahrlilik toji va me'rojiga sazovor xislatlarga ega siymo sifatida" [Shafot Hasanova, 2006] ta'riflaydi. Tadqiqotlardan ko'rinib turibdiki, Hudhud qushining ramziy-majoziy xususiyatlari qisman tahlilga tortilib, olimlar tomonidan munosabat bildirilgan. Biroq mazkur obrazning badiiy-poetik talqini alohida tadqiqot obyekti bo'lgan emas. Shu boisdan Hudhud obrazining poetik tahlilini bir nechta badiiy asarlar misolida o'rganishga harakat qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Hudhud obrazini adabiyotga Fariduddin Attor Nishopuriy (1119-1229) o'zining "Mantiq ut-tayr" asarida markaziy qahramon sifatida olib kirdi. Olimlarning ta'kidlashicha, Attorning ushbu asarini vujudga kelishida Abu Ali ibn Sinoning "Risalat ut-tayr", Shahobiddin Suhavardiyni "Risolayi musammo ba safari Simurg'", Abu Homid Muhammad G'azzoliyni "Risalat ut-tayr" asarlarining ta'siri katta. Ushbu asarlarda umumiy qushlar haqida gap ketadi. Attor esa aniq qushlar nomini tasvirlaydi. Shoirning mazkur mavzuni rivojlantirishga qo'shgan ulushini belgilovchi omillardan yana biri dostonida Hudhud obrazining mavjudligi bilan xarakterlanadi. Hudhud asarning yetakchi qahramonlaridan biri bo'lib, asarda tasvir etilgan barcha voqea-hodisalar bevosita uning faoliyati bilan bog'liq holda tasvirlangan. Attor Hudhud obrazini ushbu mavzu doirasiga olib kirar ekan, birinchi galda u haqidagi Sharq folklori va Qur'onda mavjud (XXVII sura 20-oyat) ayrim tasavvurlarga asoslanadi [Шарипов Шарофиддин, 2012].

Hudhud qushlarni Simurg' (Olloh) sari boshqarar ekan, qushlarning har bir savoliga falsafiy va tasavvufiy tarzda donolik bilan javob beradi. Hudhud Attorning inson va iloh munosabatlari, inson va uning kamoloti, inson va olam to'g'risidagi fikrlarini asosiy bayon etuvchi obraz ekanligi bilan ham bu dostonida xarakterlidir. Attorning falsafiy va badiiy san'atdagi imkoniyatlari hech qaysi obrazda Hudhudchalik aniq va ravshan namoyon bo'lmagan. Attor "Bulbulnoma" deb atalgan kichik masnaviysida ham Hudhudni kamolotga yetgan sufiy sifatida tasvirlaydi va uni dunyoviy ishq asiri Bulbulga qarshi qo'yadi. Ushbu asarda qushlar Sulaymon payg'ambarning huzuriga borishadi va gulga ishq tushgan bulbul saharlari u uchun qo'shiq kuylab, rohatimizni buzyapti, deb shikoyat qilishadi. Sulaymon payg'ambar Bulbulni chaqiradi va rohatdan chekinib, dard chekishga amr etadi.

Attordan keyin Jaloliddin Rumi "Masnaviyi ma'naviy" asarining birinchi kitobida Sulaymon alayhissalomning Hudhud bilan tanishuvi aks etgan hikoyatni keltiradi. Sulaymon payg'ambar o'z qo'mondonligi ostidagi barcha qushlarni to'plab, ularning mahoratlarini birma-bir aytib berishlarini so'raydi. Navbat Hudhudga keladi va u osmonda uchayotganda yer ostidagi suvni ko'rishini aytadi. Shunda Sulaymon payg'ambar Hudhudning bu xislatini o'zi va lashkari uchun foydali deb o'ylab, uni o'zi bilan olib ketishga qaror qiladi. Qarg'a Hudhudga hasad qiladi va Sulaymon payg'ambarga yuzlanib:

O'z-o'zini Shohga ta'riflab kishi,
Yolg'on aytga, beadablikdir ishi.

Ko'z muyassar ersa bul xudkomga,
Yerda tushmas erdi hargiz tomga [Jaloliddin Rumi, 2005].

Ya'ni Qopqonni ko'ra olmagan odam qanday qilib uzoqni ko'ra olishini aytib, uni shohning oldida obro'sizlantiradi. Hudhud Sulaymon alayhissalomga bu dushmanlik gaplarga quloq solmasligini, agar Olloh uning ko'zlarini ko'r etmasa, havoda muallaq turganida ham tuzoqni ko'ra olishini aytadi. Shu qobilayati tufayli ham Sulaymon alayhissalom Hudhudni o'ziga yo'ldosh qilib olgani tasvirlanadi [Jaloliddin Rumi, 2005]. Bu o'rinda Jaloliddin Rumi Hudhud qushlarining tabiat in'om etgan suvlikni oldindan sezish xususiyatini badiiy jihatdan aniq tasvirlab o'tadi. Masnaviyda aytilgan voqealarga ko'ra biz hudhudni jamiyatning dono va ziyoli odamlarning ramzi sifatida tushunishimiz mumkin. Bunday insonlar sodir bo'layotgan voqealarni tog'ri tahlil qilishadi va uzoqni ko'rib fikr yuritishadi.

Rabg'uziyning (XIII asr oxiri – XIV asr boshlari) "Qissasi Rabg'uziy" asarida "Sulaymon alayhissalom qissasi" [Nosuriddin Rabg'uziy, 1991] berilgan bo'lib, qissada Hudhud obrazining zakovati, ma'lumotlarni yetkazishdagi farosati tasvirlanadi. Ushbu qissa yuqorida aytib o'tilgan Naml surasi asosida bayon etilgan.

Tahlil va natijalar. Mumtoz adabiyotda Attorga javob tarzida yozilgan ilk turkiy doston turk adibi Gulshahriyning "Mantiq ut-tayr" asari hisoblanadi. Doston 1317-yilda yaratilgan. Sharofiddin Sharipov o'z tadqiqotida: "Gulshahriyning "Mantiq ut-tayr" asarida ham Hudhud – qushlar yo'lboshchisi timsolida gavdalanadi. Muallif ushbu dostonida Hudhudni aql timsoli deb baholaydi" [Sharofiddin Sharipov, 1982] – degan fikrlarni bildirib o'tadi. 1499-yilda Navoiy "Mantiq ut-tayr" ga javob tarzida "Lison ut-tayr" dostonini bitadi. Dostonida Hudhud obrazi bosh qahramon vazifasini bajaradi va qushlarni to'g'ri yo'lga boshlovchi, ularga pand-nasihat qiluvchi shayx, pining allegorik obrazi sifatida ifodalangan. Asarda tasvirlangan 30 qush esa solik muridlar ramzidir. Keyinchalik, bu an'anani davom ettirgan Mavloni Xo'ja Qozi Payvandiy Rizoziy o'zining "Qush tili" nomli asarini yozadi. Payvandiy ta'kidlashicha, dostonni yozishdan asosiy maqsadi Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asariga nazira yozib, o'zining diniy-tasavvufiy qarashlarini bayon

Qiyosiy jadval. 1-rasm

Attorning "Mantiq ut-tayr" asarida	Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida	Rizoziyning qush "Qush tili" Asarida	Nishotiyning Qushlar munozarasi asarida	Salohiyning "Gul va bulbul" asarida	Darvish Shamseddinning "Dehi murg" asarida	Omon Matjonning "Qush yo'li" asarida
Hudhud	Hudhud	Hudhud	Hudhud	Hudhud	Hudhud	Hudhud
Bulbul	Shunqor	Musicha	Laylak	Bulbul	Boyo'g'li	Shunqor
To'ti	Samandar	Bulbul To'ti	Akka	Humoyun	Qarg'a	To'ti

etmoqchi bo'lgan. Shafolat Hasanova o'z tadqiqotida ushbu dostonning qo'lyozma nusxasi bilan tanishib, tayr qissalarini davom ettirgan mustaqil asar deya baholaydi. Asarda qushlar obrazi misolida inson o'z nafsini yengib, haqiqat asrari (Simurg')ga yetishishi va bu yo'lga Hudhud qushlarga yo'lboshchilik qilishi tasvirlangan [Rizoziy, 2009]. Rizoziyning Hudhud obrazi bilan Fariduddin Attorning Hudhud hodi obrazi bir-biriga juda o'xshash tasvirlanadi. Ikkala asarda ham uning Sulaymon alayhissalom xizmatida bo'lganligi, Sab'a yurti malikasiga islomga da'vat etish maqsadida maktub olib borganligi tasvirlanadi. Bu o'xshashliklarni ikki ijodkor ikki xil badiiy uslubda tasvirlaydi. Rizoziy har bir hikoyatlardan keyin Qur'on va hadislardan iqtiboslar keltiradi. Bu tasvir Attor va Navoiyda kuzatilmaydi.

Salohiyning 1740-yilda yozilgan "Bulbul va gul" dostonida Hudhud epizodik obraz sifatida ishtirok etadi. Salohiy ham ushbu asarning xotima qismida Attorning "Mantiq ut-tayr"ga javob tariqasida bitganligini ta'kidlaydi. Ammo dostonning mazmuni "Mantiq ut-tayr"dan tubdan farqlanadi. Dostonida, asosan, Bulbulning qizil gulga oshiq bo'lishi va shu suvjet bilan bog'liq epizodlar, Bulbulning qushlar bilan uchrashib, savol-javob qilishi va asar so'ngida qafasga tushib vafot etishi tasvirlanadi. "Bulbul va Gul" dostonida Bulbul va sakkizta qush (Humoyun, Tovus, To'ti, Kabk, Qumri, Foxta, So'fiyo va Hudhud) o'rtasidagi savol-javobga keng o'rin berilgan [Surayyo Shodiyeva, 2023].

XVIII asrning boshida yashab ijod etgan Muhammadniyoz Nishotiy o'zining "Qushlar munozarasi" asarida Hudhudni markaziy obraz sifatida tasvirlaydi. Asar majoziy xarakterga ega bo'lib, 14 ta ramziy qush obrazlarining (akka, zog', qumri, foxtak, bulbul, to'ti, qirg'ovul, kaklik, qarchig'ay, o'rdak, qashqaldoq, tovus, humo, hudhud) o'zaro bahs-munozarasi tasvirlangan. Asarda Hudhud bahsli vaziyatda yechim beruvchi donishmand insonlarning ramzi sifatida gavdalanadi. Nishotiy ham an'anaviy Hudhud obrazidan foydalanadi. Navoiyning "Lison ut-tayr" asaridagi Hudhudni qushlarning o'zlari chaqirganlaridek, Nishotiyning Hudhudni ham qushlar chorlashadi. U yetib keladi va qushlar hikoyat aytib beradi. Ya'ni bir kuni bo'ron osmondan yerga tushadi va yerni juda bepayon ekanligini ko'radi. U yerga tushganiga hijolat bo'la boshlaydi va kim bilan majaro qilishni bilmaydi. Sadafni ichiga tushadi va durga aylanadi. Demak, inson qachonki, o'zini anglasa, qalbiga nazar solsa, nafsini jilovlay olsa, qalbidagi sadafni ko'radi va ko'ngil ko'zi ochiladi.

XX asrning 70-yillarida Omon Matjon o'zining "Qush yo'li" asarida Hudhudni yana bir bor markaziy qahramon darajasiga olib chiqadi. Doston Navoiyning "Lison ut-tayr" asariga javob tariqasida yozilgan. Dostonda qushlarning Navro'z vaqtida Baxmal tog'larida to'planib majlis qilishi tasvirlanadi. Hudhud boshchiligidagi qushlar boshidan kechirgan voqealarni hikoya qilib, Simurg' sari yo'lga chiqishadi. Navoiy o'z falsafiy qarashlarini Hudhud tilidan bayon etgani kabi Omon Matjon ham ijtimoiy vaziyat haqidagi qarashlarini Hudhud obrazi orqali ifodalaydi. Asarda Hudhud mustaqillik ramzi sifatida ifoda etiladi. Omon Matjon Hudhud obrazining an'anaviy jihatlarini saqlab qolgan holda, uni hayotiy talqinlar bilan boyitadi. Dostonida mustabid tuzumning og'ir zarbalari, xalq ko'rgan qiyinchiliklar qushlar tilidan bayon etiladi.

Turkiyada Sulton Salim hukmronlik davrida Darvish Shamseddin "Deh-I murg" ("Qushlar munozarasi") asarini yozadi. 1503-yilda yozilgan ushbu asar ham ramziy xarakterga ega bo'lib, Boyo'g'li (so'fiy), Qarg'a (nafis va bilimdon shoir), To'ti (olim, mulla), Kerkes (gerges), Bulbul (xonanda), Hudhud (tabib), Qaldirg'och (munajjim), Tovus, Kaklik (Farhod) va laylak kabi ramziy qush obrazlarining o'zaro bahs-munozaralari tasvirlanadi. Shamsiddin Darvish Hudhud qushini tabiblarning ramziy obrazi sifatida tasvirlaydi [Ali Yilmaz, 1995]. Quyidagi jadvalda Hudhud qushi markaziy obraz bo'lgan asarlar qiyosi keltirilgan.

Tovus	Bulbul	Kabk	Zog'	Tovus	To'ti	Laylak
G'oz	To'ti	Durroj	Qumri	To'ti	Kerkes	Chag'alay
Kaklik	Tovus	Andalib	Foxtak	Kabk	Bulbul	Kabutar
Humo	Qumri	Tovus	Bulbul	Qumri	Tovus	Bulbul
Lochin	Kabutar	Tazavr	To'ti	Foxta	Qaldirg'och	Qirg'ovu
Butimor	Kaklik	Qumri	Qirg'ovul	So'fiyo	Kaklik	Oqqush
Boyqush	Tazavr(tustovuq)	Bo'timor	Kaklik		Laylak	olaqarg'a
Sa'va	Burgut(uqob)	Boyqush	O'rdak			Chumchuq
	Kuf	Sa'va	Qashqaldoq			Musicba
	Tovuq(xo'roz)	Humoy	Kaklik			Tustovuq
	Qarchig'ay	O'rdak	Qarchig'ay			Ko'k kaplar
	Xumoy	Qarchig'ay	Tovus			Mirzoqush
	Qalog'(olaqarga)		Humo			Qaldirg'och
	Xod (kalxat)					Lochin
	O'rdak					G'oz
	Durroj					O'rdak
	Shoxboz					Zag'izg'on

Ushbu qiyosiy jadvaldan ko'rinib turibdiki, Hudhud qushlarga yo'lboshchilik qilib, ularni o'zini anglashga, nafsni jilovlay olishga haq visoliga yetishishga chorlaydi va bu yo'lda ularga yo'lboshchilik qiladi. Asarlarda keltirilgan majoziy va

ramziy qush obrazlari orqali turli xil darajadagi insonlarning Haq yo'liga kirishi tasvirlanadi. Demak, Hudhud haqiqat yo'lini zabt etib, me'roj safarini amalga oshirgan donishmand obrazidir.

Popishak qushining tabiiy ko'rinishi. 2-rasm.

Xulosa va takliflar. Hudhud obrazi o'zbek adabiyotida, balki turkiy va forsiy adabiyotda ham o'z o'rniga ega. Bu obrazning adabiyotga kirib kelish genezisi Qur'oni Karimning Naml surasiga borib taqaladi. Hudhud (popishak) qushining vafodorligi, zehni o'tkirligi, suvlikni uzoqdan ko'ra olish kabi biz yuqorida ta'kidlagan bilologik xususiyatlari Fariddun Attor, Gulshahriy, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, Rizo'iy, Omon Matjon asarlaridagi Hudhud obrazida badiiy jihatdan tasvirlanadi.

Haqiqat sari yo'lboshlovchi obraz: Hudhud qushi Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr", Gulshahriyning "Mantiq ut-tayr", Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr", Mavlono Xo'ja Qozi Payvandi Rizo'iyning "Qush tili" dostonlarida qushlarni nafsni yengib, Semurg' (Olloh) sari yetaklaydigan, ularga to'g'ri yo'l ko'rsatadigan obraz sifatida gavdalanadi. Ushbu asarlarda

hudhud piri murshid, haqiqatga erishgan komil insonlarning ramzidir.

Xabarchi va diniy obraz: Qur'oni Karimda, Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida Hudhud obrazi Sulaymon alayhissalomga Sab'a yurti malikasi Bilqiys haqida ma'lumot olib kelgan xabarchi qush sifatida tasvirlanadi.

Donishmandlik va aql ramzi. Hudhud ko'pincha tabiat va insonning ichki dunyosini bog'lab turuvchi, inson ruhining tub qirralarini aks ettiruvchi obraz sifatida gavdalanadi. Gulxaniyning "Zarbulmasal", Nishotiyning "Qushlar munozarasi" asarlarida donishmand insonlarning ramzi sifatida tasvirlanadi.

Riyokor zohidlar, xudbin shayxlar obrazi. Salohiyning "Gul va bulbul" asarida qilgan diniy amallarini ko'z-ko'z qiladigan, o'zini hammadan ustun sanaydigan shayxlar va zohidlarning majoziy obrazi.

ADABIYOTLAR

1. Sharipov Sharofiddin. "Lison ut-tayr" dostonining genezisi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. – Toshkent. Fan, 1982. – B. 60.
2. Nishopuriy Fariduddin Attor. Mantiq ut-tayr. Forsiydan Jamol Kamol tarjimasini. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 59.
3. Mamadaliyeva Zuhra. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi ramziy obrazlar tizimi. Fil. f. n. diss. – T.: 2011. – B. 50.
4. Shayx Fariddin Attor. Bulbulnoma. Pandnoma. – T.: Fan, 2012.
5. Rumiy Mavlono Jaloliddin. Masnaviyi ma'naviy. Forsiydan O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjimasini. –Toshkent: Meriyus, 2005. –B. 45.
6. Rabg'uziy Nosuriddin Burxoniddin. Qisasi Rabg'uziy. 2-kitob. –Toshkent: Yozuvchi, 1991. –B. 47.
7. Navoiy Alisher. Lison ut-tayr:(nasriy bayoni bilan). T.: G'afur G'ulom, 2005. – B. 31.
8. Mavlono Xo'ja Qozi Payvandi Riyoziy. "Qush tili". // Shafolat Hasanova Riyoziyning "Qush tili" dostoni "Tezkor Press Print" Toshkent. 2009.
9. Gul va bulbul. Doston. Nashrga tayyorlovchi Surayyo Shodiyeva. – T.: Firdavs-shoh, 2023. B.88
10. Zarbulmasal. Gulxaniy. Nashrga tayyorlovchi H. Yoqubov. – T.: Ma'naviyat, 2016. B.10
11. Matjon Omon. "Ming bir yog'du". T.: G'afur G'ulom, 1998. B.25
12. Ali Yilmaz, Deh Murg Dervish Şemseddin Kuşları tartışması,
13. https://www.isam.org.tr/documents%5C_dosyalar%5C_pdfler%5Cislam
14. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi: Shayx Alovuddin Mansur. – Toshkent: Cho'lpon: 2004. – B.148.